
Genderové aspekty rozvodovosti. Co může studium rozvodu nabídnout teoreticky zaměřené sociologii rodiny?*

PETR FUČÍK**

Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Brno

Gender Aspects of Divorce: How the Study of Divorce Can Contribute to Theoretical Approaches to the Sociology of the Family

Abstract: This review article maps a specific area of divorce research, which is important, but almost uncited in Czech sociology of the family: the connection between divorce and gender. It shows that although the concept of gender is implicitly embedded in the social phenomenon of divorce, the majority of empirical research on divorce conceptualises gender only as differences in the behaviour of men and women. This approach can be useful for explaining the gender structure of the causes and consequences of divorce. Here more attention is given to studies that explicitly mention the concept of gender at the structural, institutional, and interactional levels. It reviews the literature on gender as part of the institutional environment, and in this context it introduces the perspectives on changing gender roles as a factor influencing divorce and the literature mapping the potential of divorce to change the gender order of society. These theoretical perspectives are relatively rare in the divorce literature; therefore, it is useful to provide Czech readers with a review of some inspiring conceptualisations and put them in the context of knowledge about divorce in the Czech Republic.

Keywords: divorce, gender, divorce consequences, gender roles, sociology of the family

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2016, Vol. 52, No. 4: 557–580

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2016.52.4.272>

Úvod

Ve výzkumu rozvodovosti, podobně jako v jiných oblastech sociologie rodiny chybí obecnější teoretické modely. Česká výzkumná agenda směřuje na jedné straně k popisům životních drah a nových vzorců sociálního jednání (nestabi-

* Práce na textu byla plně financována projektem GB14-36154G „Dynamika změny v české společnosti“.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Mgr. Petr Fučík, Ph.D., Ústav populačních studií, Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Joštova 10, 602 00 Brno; e-mail: fucik@fss.muni.cz.

lita partnerství, jeho nové formy), na druhé straně jejich interpretace zapadá do dvacet let starého teoretického rámce transformace intimity, bez explicitnější snahy o teoretickou inovaci. V zahraničním kontextu je situace kupodivu podobná, ale s mnohonásobným proporčním zvětšením. Je logické, že při povaze rozvodu jako sociálního problému v dostupných akademických zdrojích převládají empirické, mikrostrukturální pohledy, ale stejně jako v českém prostředí zaráží absence určitých témat. Jednak je rozvod zkoumán téměř výhradně jako individuální jev, jehož sociologické uchopení tkví pohříchu v tom, do jaké míry jsou individuální rozhodnutí strukturována společenskými institucemi, do jaké míry jsou jeho individuální dopady determinovány společenskými danostmi a do jaké míry ovlivňuje socializaci následující generace. Jednak do odborného diskurzu nekontrolovaně prosakuje ideologie nukleární rodiny, takže velká část sociologické produkce je prodchnuta implicitním či explicitním očekáváním negativních důsledků, patologie a stresu [Usdansky 2009a, b; Cherlin 2009]. Tento rámec je možná užitečný ve vztahu k individuálnímu pojetí a objednavce z oblasti sociální politiky či terapie, sociologicky vzato však omezuje možnosti zasadit rozvod do mnoha dalších zajímavých kontextů (např. de/institucionalizace, detradicionalizace, emancipace, postmodernity). Perspektiva teoreticky pojatých důsledků rozvodu v rovině proměny institucí a rolí umožňuje opustit individualistické pojetí spojené s patologií a znevýhodněním a naopak se ptát, jaké nové možnosti (tedy změny rolových schémat, institucí či norem) rozvod přináší sociálním aktérům a jaké důsledky včetně pozitivních má pro sociální systém.

Cílem této přehledové stati je zjistit, co nám může sociologická produkce věnovaná rozvodu říci o problému, jenž nelze uchopit pouze optikou individuálních dopadů rozvodovosti, a identifikovat přístupy pojímající rozvod jako jednu z rovin proměny sociálního systému. Tedy co nám zkoumání rozvodovosti může říci o genderových nerovnostech a jejich vývoji. Text je rozdělen do dvou částí věnovaných *příčinám* a *důsledkům* rozvodu/rozvodovosti. V rámci každé z těchto částí postupuji od popisných studií, jež zkoumají zejména rozdíly v jednání podle pohlaví, k teoretičtějším pracím, které se věnují přímo konceptu genderu ve smyslu strukturálním, institucionálním či interakčním, tedy genderu jako prvku sociálního řádu.

Ačkoliv vymezení obou rovin uvažování je velmi subtilní a okruhy popisovaných skutečností se mnohdy prolínají, v principu jde o rozdíl mezi popisy struktur chování (prvky chování aktérů – toho, co je strukturováno) a popisy institucí, jež chování strukturují (prvky sociálního řádu – toho, co strukturuje). Jedním z cílů této stati je poukázat na fakt, že převážná část rozvodové výzkumné produkce se metodologicky i konceptuálně vztahuje k prvnímu pohledu a teoretičtější úvahy jsou marginální. Chceme-li však uvažovat o rozvodu jako o prvku, jenž proměňuje sociální řád a je provázán s podobami mužství a ženství ve společnosti, musíme se pokusit tyto roviny odlišit a prohloubit svoje poznání ve druhé ze zmíněných oblastí.

Zároveň je třeba upozornit, že směrem k teoretičtějším úvahám o souvislostech genderu a rozvodovosti se bude rozdělení na příčiny a důsledky jevit

stále více jako provizorní. Mnohdy tytéž změny genderového řádu mohou být jak v pozici příčiny, tak důsledku rozvodu či rozvodovosti. Většina textů, z nichž tato stať však zaujímá pozici, z níž je zřejmé, zda zkoumá změny genderových rolí primárně jako příčinu, či jako důsledek rozvodu/rozvodovosti. Je sice jasné, že čím obecnější pozici chceme zaujmout, tím méně je rozlišitelný směr kauzálního působení i přechod mezi tzv. mikro a makrostrukturální úrovní, nicméně je pochopitelné, že v rámci jednotlivých studií nelze komplexně zohledňovat provázanost těchto perspektiv, jsou psány z daného úhlu pohledu, podle nějž je budeme zmiňovat.

Gender ve vztahu k rozvodu představuje téma, u nějž je nezbytné zamýšlet se nad souvislostí interpretací popisovaného a pozicí popisujícího. Tento apel sice platí pro sociální vědy obecně, domnívám se však, že v některých oblastech je (částečně) nereflektovaná pozicionalita významnější a normativní průsaky silnější – rozvod jednoznačně k těmto oblastem patří. Feministická epistemologie považuje pozicionalitu výzkumu za nezrušitelnou a nepřekonatelnou danost [Hesse-Biber, Yaiser 2004], mé hledisko je částečně dáno hledáním opozice vůči převažujícímu diskursu (téměř výhradní) patologie a negativních důsledků rozvodu. Rozhodně nechci popřít, že rozvod je spojen s mnoha negativními jevy, nicméně z důvodu asymetrie jejich tematizace mi budou (ze sociologického hlediska) bližší pohledy, jež nabízí marginální, optimističtější pojetí vztahu rozvodu a genderového řádu společnosti. Zároveň však nechci tvrdit, že dominantní důsledky rozvodu jsou pozitivní. Domnívám se, že v tomto ohledu je možné nabídnout dvě charakteristiky vhodného přístupu vycházejícího ze stand-point epistemologie. Zaprvé nemusíme (a vzhledem ke zdrojům prakticky nemůžeme) nijak porovnávat proporci pozitivních a negativních důsledků. Vnímejme je jako aspekty, které mohou být přítomny paralelně v obtížně kvantifikovatelném poměru. Proto také nehledám odpověď na otázku, pro které typy či skupiny aktérů má rozvod spíše emancipující dopad a pro které negativní. Mým cílem je upozornit na *mechanismy*, jež mohou zejména v institucionální rovině znamenat pozitivní důsledky rozvodu. Jaká je reprezentativita a proporce těchto mechanismů, je důležitá a zajímavá empirická otázka, již se snad chopí výzkum později. Zadruhé, berme jako východisko, že negativní a pozitivní důsledky rozvodu se mohou odehrávat na velmi odlišných konceptuálních rovinách, a proto jde spíše o proměny paradigmatického pohledu, jež nás mohou na některé nepřilíh zmiňované souvislosti upozornit. Tytéž případy lze vnímat v různém světle a proměny optiky nemusí nutně znamenat rozhodnutí zaujmout k rozvodovosti určitý postoj, ale snahu nahlédnout věc z jiných než dosud zkoumaných stran.

Na konec úvodní části je vhodné zmínit limity: ačkoliv se množina textů, s nimiž pracuji, může někdy odchylovat od tematického jádra rozvodovosti, můj zájem je omezen na problém rozvodů legálních manželství mezi osobami opačného pohlaví a omezuje se na zdroje popisující společnosti euroamerického kulturního okruhu. Tváří v tvář klesající sňatečnosti je také třeba vyrovnat se s námitkou, proč se zaměřovat úzce na rozvody, a nikoliv také na rozpady kohabitací či obecně nestabilitu partnerství. Mé důvody jsou pragmatické a teoretické:

pragmaticky vzato tvoří okruh rozvodovosti přehlednou množinu textů, s nimiž lze pracovat, z teoretického hlediska mi jde o možnost zasadit fenomén rozvodu do obecnějšího rámce sociální změny, v níž jsou kohabitatione, jejich rozpady i nestabilita partnerství obecně v podstatě derivátem vývoje a institucionalizace rozvodovosti [srov. Trost 1979].

Genderové aspekty příčin rozvodovosti

Rozsáhlá oblast výzkumu příčin rozvodovosti stojí na otázce, zda k nestabilitě manželství vede rozdílnost partnerů, které její aspekty jsou důležité, případně jak se tyto souvislosti v čase mění. Protože sociologický pohled nebere v úvahu individuální osobnostní charakteristiky rozvádějících se, předpokládá, že existují obecnější vzorce, podle nichž je podobnost či rozdílnost partnerů sociálně strukturována. Vlivným konceptem je výběrové párování (*assortative mating*) a sňatková homogamie/heterogamie. Homogamie má strukturální a kulturní aspekt. První ovlivňuje to, jak budou prostředí, z nichž jednotliví partneři pocházejí, (ne)kompatibilní a jaké praktické překážky budou muset překonávat. Kulturní aspekt ovlivňuje míru, s níž partneři sdílí podobné názory, postoje, preference životního stylu. V tomto ohledu je zkoumána zejména vzdělanostní, zaměstnanecká, náboženská, věková, etnická i geografická homogamie [Janssen 2001; Kalmijn, de Graaf, Janssen 2005; Frimmel, Halla, Winter-Ebmer 2009].

Z genderového pohledu je podstatný koncept tzv. tradiční heterogamie – tedy situace, kdy s hierarchicky vyšší pozicí do manželství vstupuje muž (vyšší vzdělání, lepší zaměstnání, vyšší příjem, vyšší věk). Ukázalo se totiž, že v určitých kontextech není samotná homogamie – tedy co nejvyšší podobnost partnerů – přesným vyjádřením preferencí ani institucionalizovaných očekávání (věkový rozdíl, zaměstnanecká pozice, finanční zajištění) – proto odkaz na tradiční, patriarchální uspořádání. Vývoj těchto preferencí a vývoj stability těchto partnerství je důležitým ukazatelem změn v genderových rolích. Janssen [2001] ukázal, že v nizozemské společnosti jsou právě tradičně heterogamní sňatky nejstabilnější a naopak převis kapitálů na straně ženy sňatky destabilizuje.¹ Po roce 2000 však ve společnostech procházejících vzdělanostní expanzí mizí nerovnost v přístupu ke vzdělání,² a dokonce se obrací v neprospěch mužů [Esteve, García-Román, Permyer 2012; Schwartz, Han 2014]. Vzdělanostní sňatkové párování se tak stává první dimenzí, v níž strukturální podmínky začínají omezovat šance na uzavření homo-

¹ Otázka by však zároveň mohla znít, do jaké míry stabilitu těchto partnerství ovlivňuje jejich vnitřní dynamika daná tradičním rozložením kapitálů a do jaké míry je výsledkem vnějších normativních tlaků spojených s vnímáním mužských a ženských statusových znaků.

² Překvapivý pohled na vztah rozvodovosti a participace žen na vyšším vzdělání nabízí Tian [1996]. Ačkoliv vzdělanost žen je obvykle konceptualizována jako faktor ovlivňující rozvodovost, Tian uvažuje o vzdělanostní expanzi jako o reakci na zvýšenou deprivaci

gamního či tradičně heterogamního sňatku.³ Schwartz a Han [2014] hledají na datech z USA souvislost s trendy v rozvodovosti. Převrácení nerovnosti totiž znamená vyšší podíl sňatků, jež pro ženy znamenají vzdělanostní hypogamii a empiricky se ukazují být méně stabilní [Tzeng 1992; Janssen 2001]. Výsledky Schwartz a Han (analyzovaly data o sňatcích uzavíraných v USA mezi lety 1950 a 2004) však ukazují, že ačkoliv tato asociace skutečně existovala a zdvojnásobuje míru rozvodovosti u manželství, kde je žena vzdělanější než muž, u mladších kohort mizí. Netradičně heterogamní sňatky uzavírané po roce 1990 vlivem egalitárnějšího pojetí vztahu nejsou méně stabilní než ostatní. Vedle toho však i relativní stabilita manželství, v nichž jsou oba partneři na stejné vzdělanostní úrovni, s časem posílila.

Na českých datech zkoumal vliv věku, vzdělání a jejich vzájemné kombinace na pravděpodobnost rozvodu prvních sňatků Pakosta [2008a, 2012]. V rovině samotného vzdělání ukazuje, že nejnižší riziko rozvodu mají lidé se základním a vysokoškolským vzděláním [Pakosta 2012: 72]. V ČR tedy podle něj neexistuje lineární vliv vzdělání na riziko rozvodu. Z hlediska výběrového párování ukazují Pakostovy výsledky, že vzorec tradiční heterogamie posiluje stabilitu manželství (i ve srovnání s homogamními páry) a naopak manželství, kde je žena vzdělanější nebo starší, jsou rozvodem ohroženy silněji.⁴

Vedle charakteristik obou partnerů a jejich vzájemné kombinace je do omezené míry genderově tematizován sňatkový věk. Rizikový vliv brzkého vstupu do manželství je známý [srov. např. Heaton 1991; Teachman 2002], zčásti však jde o vývojovou sekvenci a falešnou korelaci, neboť nízký sňatkový věk je často dán rozvodem rodičů, nízkou socioekonomickou pozicí rodiny původu [Amato 1996] nebo obecně problematickou rodinnou situací. Vedle toho však vliv sňatkového věku může být modifikován skrze genderové ideologie partnerů a výzkumy ze Spojených států naznačují, že zůstává patrný mezi ženami s tradičním pohledem na role mužů a žen a opadá u žen netradičně orientovaných [Davis, Greenstein 2004]. Genderový aspekt je v literatuře tematizován také ve vztahu k pozdnímu uzavírání sňatku, což začíná být v souvislosti s demografickým vývojem důležité. Lehrer [2008] dává do souvislosti koncept biologických hodin a proces výběru partnera a naznačuje, že úvahy o rodičovství a jejich naléhavost mohou ženy ve vyšším věku vést k suboptimální volbě, čímž se zvyšuje pravděpodobnost rozvodu.

a nejistotu. Vzdělanostní aspirace jsou v tomto pojetí snahou o redukci nových rizik, mezi něž Tian počítá zvyšující se nestabilitu rodiny. Empirický test na datech z USA a Velké Británie podporuje tuto tezi jako platnou pro americkou společnost, zatímco ve Velké Británii vztah mezi rozvodovostí a participací žen na vyšších stupních vzdělání nenalézá. Tyto odlišnosti dává Tian do souvislosti s odlišným systémem sociálního státu, jenž v Británii snižuje dopady rozvodu na ženy efektivněji než v USA.

³ Podobnou situaci strukturálně vynucené hypogamie žen popisuje Katrňák v případě českých žen s maturitním vzděláním, které si často braly muže s výučním listem. Katrňák ukazuje, že toto uspořádání je v českých domácnostech velmi rozšířené [Katrňák 2008].

⁴ Z jiného úhlu pohledu ukazuje Vohlídalová [2010], že žádosti o rozvod podávají ženy častěji v manželstvích, kde dosáhly vyššího vzdělání, než muži.

Jaké postoje, genderové role a jejich vzájemná kombinace jsou prediktorem rozvodu?

Vedle výše zmíněných prediktorů, o nichž bychom mohli říci, že mají povahu strukturální nebo souvisí s životní drahou, můžeme nalézt množinu výzkumů (obvykle spíše kvalitativních), jež se zabývají tím, jak příčiny rozvodu popisují aktéři samotní [Vaughan 1986; Bradbury, Finchman, Beach 2000; Amato, Rogers 1997; Amato, Previti 2003; de Graaf, Kalmijn 2006]. Zároveň tato perspektiva častěji chápe rozvod jako proces spíše než jako událost, což samozřejmě výrazně komplikuje a rozostřuje zjednodušující úvahy o jeho příčinách.

Prakticky ve všech zemích, kde se vedou statistiky rozvodovosti, podávají většinu žádostí o rozvod ženy [Härkönen 2013: 15]. Byť úřední oficiality a skutečná iniciace rozvodu představují dvě různé věci, vedle evidence podaných žádostí i výzkumy poukazují na fakt, že většinu rozvodů iniciují ženy [Vaughan 1986] a jejich aktivita se od mužů významně liší. Muži jsou obecně méně ochotni explicitně jmenovat racionální a psychologické motivy pro rozvod [DeGraaf, Kalmijn 2006] a výrazně méně často iniciují rozvod zejména v období, kdy jsou v rodině děti, neboť anticipují ztrátu či omezení kontaktu s nimi [Kalmijn, Poortman 2006; Hewitt 2009]. Ženská iniciace rozvodu je zajímavým paradoxem, jenž současný výzkum zatím nedokáže uspokojivě vysvětlit. Je zřejmé (a ještě si dále ukážeme), že důsledky rozvodu dopadají tíživěji na ženy, a to nejen v ekonomické rovině, ale zdá se také, že jejich další partnerský život je rozvodem podstatněji ovlivněn, nicméně žádosti o rozvod podávají častěji. V českém prostředí na tento paradox narazila Vohlídalová [2010], když zkoumala žádosti o rozvod, které eviduje ČSÚ. I v naší zemi žádosti o rozvod podávají ve dvou třetinách případů ženy, což je sice známo, ale Vohlídalová to nechápe jako formalitu a s využitím dalších výběrových dat tuto skutečnost interpretuje jako důsledek úvah o dostupnosti rozvodu, neboť četnost, s kterou ženy rozvody iniciují, je odlišná v různých statusových skupinách, což podle jejích výsledků odráží „šance na úspěšný začátek nového života po rozvodu“ [Vohlídalová 2010: 55]. Přestože tedy většinu žádostí podávají ženy, ještě pravděpodobněji to bude v párech, kde jsou vysokoškolačky, ženy mladší a s dětmi. V témže textu se autorka pokusila interpretovat také záznamy o udávaných důvodech rozvodu, nicméně z dlouhodobého rozložení kategorií je zřejmé, že statistiky ČSÚ již reálné důvody prakticky nejsou schopny zachytit, protože již dlouhá léta spadá většina rozvodů do nicneříkající kategorie *nesoulad povah a zájmů* nebo *ostatní*.

Ze zahraničních výzkumů je patrné, že během posledních dekad začínají mezi důvody, jež udávají sami rozvádějící se, ubývat popisy násilí, nevěry, alkoholismu (tedy tzv. „silných“ důvodů) a objevují se psychologické a vztahové problémy a konflikty spojené s dělbou domácí práce a péče [de Graaf, Kalmijn 2006; Vohlídalová 2010]. Tyto změny ukazují, že práh rozvodu se posunuje níže a zatímco dříve byla legitimním důvodem rozvinutá patologie, dnes se legitimizace odvíjí od oboustranně rovnoprávnějších nároků na naplňující intimitu, vzájemnost a vstřícnost [Giddens 1993]. S tímto posunem však zároveň roste význam uspořádání a změn v genderových rolích jako potenciálního zdroje otevřeného

konfliktu či jeho skrytého rizika [Jamieson 1998]. Texty, jež o vlivu genderových rolí z mikrosociologického pohledu hovoří, používají nejčastěji rozlišení tradicionalistických a egalitárních postojů obou partnerů a všímají si různých souvislostí mezi jejich vzájemným vztahem a rizikem rozvodu [Kaufmann 2000; Davis, Greenstein 2004; Martin, Parshar 2006; Cooke et al. 2013]. V rámci těchto popisů lze rozlišit dvě hlavní pozice. První vychází z předpokladu, že funkčním uspořádáním je komplementarita genderových rolí a posun k jejich prolínání rizikovým faktorem sám o sobě (z této pozice většinou vycházejí práce inspirované teorií směny). Liberální pozice tentýž posun a prolínání nevnímá problematicky, ale zaměřuje se na jeho důsledky ve vyjednávání rolí v rodině a teprve ty považuje za faktory, jež ovlivňují stabilitu partnerství (texty ovlivněné např. Jamieson [1998] či Coontz [2005]).

Podle Kaufmanna [2000] však existuje nekonzistence v představách a významech, s nimiž muži a ženy přistupují k egalitárnímu uspořádání rolí. Ačkoliv sdílejí společný základ rovnoměrného rozložení domácích prací, pojetí osobního vývoje se liší: na základě kvalitativních rozhovorů Kaufmann zjišťuje, že pro ženy egalitární postoje znamenají spíše odpoutávání od rodiny (více času věnovaného placené práci, nasazení ve veřejné sféře), zatímco muži s egalitárními postoji jsou prorodinně orientovaní. Ostatně egalitární pohled sice znamená přiblížení k rovnosti, ale pro obě pohlaví takřka jác z opačné strany. I když se zdá, že pojetí rolí je komplementární, Kaufmann zjišťuje, že tradiční komplementarita rolí přispívá ke stabilitě partnerství pouze u tradicionálně orientovaných partnerů, zatímco u egalitárně orientovaných párů je situace složitější. V rovině reprodukce se dá zjednodušeně říci, že egalitárně zaměřené ženy nechťejí děti, egalitárně zaměření muži je chtějí [Kaufmann 2000: 141]. Pro egalitárně zaměřené ženy není sdílení domácích prací tak důležitým tématem jako pro egalitárně zaměřené muže.

I další práce ukazují, že egalitární uspořádání genderových rolí v mikrostrukturální rovině nemusí tak jednoznačně vést k riziku rozvodu. Cooke [2006] ukazuje, že rodiny, v nichž muži přejímají významný podíl péče o domácnost, jsou nejstabilnějšími uspořádáními v bývalém západním Německu. Vedle přímého působení může být genderová ideologie faktorem, jenž podmiňuje vliv ostatních, poměrně dobře prozkoumaných determinant rozvodovosti – sňatkové heterogamie [Kalmijn, de Graaf, Poortman 2004] či sňatkového věku [Davis, Greenstein 2004].

Z obecnějšího pohledu je patrné, že texty věnují rozsáhlou pozornost vývoji genderových rolí, v aspektu, jenž bychom označili za efekt časového období či kohorty – sledují, jak měnící se role mužů a žen ve společnosti mění přístupy k rozvodu. Chybí však pohledy, jež by se zabývaly dimenzí změn genderové rovnováhy v rodině v průběhu životního běhu. Přitom existují dva zásadní argumenty, proč se tímto tématem zabývat. Zaprvé je to demografický kontext, v němž je zvyšování proporce starších ročníků v populaci kombinováno s nárůstem rozvodovosti ve vyšších věkových skupinách. Zadruhé je to kontext změn dynamiky dělby práce a péče v rodině v pozdějším věku. Věkový rozdíl v manželství, rozdíl v naději na dožití a morbiditě mužů postupně obrací genderové rozdělení moci v rodině a významně posilují pozici žen.

Jaké prvky změn v postavení mužů a žen ve společnosti ovlivňují rozvodovost?

Trendem, jenž je nejčastěji zmiňován jako faktor ovlivňující společenské postavení žen během 20. století a zároveň působící na rozvodovost, je zvyšující se participace žen na trhu práce. Diskuse o tom, zda existuje vztah mezi zaměstnaností žen a rozvodovostí a jaká je jeho povaha, stále není uzavřena, neboť různorodost národních kontextů nedovoluje snadno činit obecný závěr a navíc jde o realitu, která se velmi dynamicky mění [Kalmijn 2007]. Z mého pohledu je podstatné všimnout si navrhaných modelů vzájemného působení – tedy předpokládaných vztahů, v nichž jsou změny v participaci žen na trhu práce různým způsobem propojovány s rozvodovostí. Pracovní participace může pravděpodobnost rozvodu ovlivňovat několika způsoby. Kalmijn a Poortman [2006] shrnují tři pozice.

Zaprvé jde o *zvýšení nezávislosti, snížení zisků, jež plynou z manželství, a snížení relativních ztrát* spojených s jeho opuštěním. Změny v pracovní pozici žen mají praktické konsekvence, jež se odrážejí jednak v symbolické rovině sebepojetí a identity: sféra intimity ustupuje z pozice dominantního referenčního rámce, v němž se ženy pohybují. Zaměstnání mění také dostupnost zdrojů pro samostatný život – poskytuje vlastní příjem a zabezpečení, což výrazně rozšiřuje škálu možností, s nimiž lze řešit neuspokojivé partnerství. Oba aspekty významně zvyšují sebevědomí žen ve vztahu k řešení porozvodové situace. V tomto směru úvah tedy zaměstnanost vytváří psychologické a hmotné podmínky pro rozvod.

Zadruhé jde o *normativní nesoulad*. V tradičně orientovaných párech může zaměstnání ženy znamenat zdroj konfliktu z mnoha důvodů. Tradičně orientovaní muži se mohou cítit zahanbeni kvůli nedostatečnému zabezpečení rodiny a mohou být znejistěni ve své roli živitele rodiny,⁵ muži a ženy mohou vnímat své kariéry jako soupeření, oboustranná pracovní zátěž vytváří tlak na rovnoměrnější rozdělení domácích prací, což je v setrvačnosti tradičních postojů zdrojem konfliktu, přinejmenším nespokojenosti [Cooke et al. 2013]. Tyto úvahy tedy dávají rozvodovost do souvislosti se zaměstnaností žen skrze kulturní normativní kontext, jenž ovlivňuje, jakým způsobem oba partneři druhé zaměstnání v rodině vnímají.

Zatřetí jde o *ztrátu specializace*, narušení komplementární dělby rolí, jejichž prolínání je zdrojem problémů. Teoretické pohledy v této oblasti čerpají často z teorie racionální směny, reprezentované v sociologii rodiny vlivnou prací Beckera *A Treatise on the Family* [1981]. Becker považuje za příčinu zvýšené nestability manželství postupné překrývání rolí v rodině. V tradičním uspořádání vytváří komplementarita rolí vzájemnou závislost a provázanost. Genderová rovnost naopak vede k překrývání kapitálů, které oba partneři do rodiny přinášejí, což podle teorie racionální směny snižuje motivaci udržovat partnerství. Naproti

⁵ V české rodině ovlivněné socialistickou všeobecnou zaměstnaností si tento argument dovedeme těžko představit, ale v zemích západní Evropy a ve Spojených státech hrál jistě roli v poválečném období a nyní doznívá v omezené míře.

tomu Oppenheimer [1997] namítá, že empirické testy tento pohled podporují jen velmi slabě. Podle ní Becker vychází z historicky anomálního poválečného období, v němž souvislost mezi zaměstnaností žen a rozvodovostí existovala.

Tři zmíněné modely nakonec Kalmijn a Poortman empiricky testovali na datech z Nizozemí a podle nich výsledky nelépe odpovídají prvnímu argumentu, jenž hovoří o zaměstnání jako podmínce nezávislosti [Kalmijn, Poortman 2006: 212].

V současnosti je tedy třeba úvahu o komplementárních požadavcích revidovat. Situace, kdy obě pohlaví participují nejen na trhu práce, ale rovnoměrněji i v mnoha dalších oblastech veřejné sféry, vede spíše k podobným očekáváním od manželství a výzkumným polem se stává nikoliv jejich komplementarita, ale flexibilita a vyjednávání o nich.⁶ Podle Oppenheimer naopak zaměstnanost žen může stabilitu partnerství zvyšovat, neboť posiluje ekonomické zabezpečení rodiny a umožňuje sdílet zodpovědnost za ně. Usuzování na kauzální efekty může být ještě složitější, neboť vazby pozorované mezi zaměstnaností a rozvodem mohou mít opačný kauzální směr. Výzkumy [mezi aktuálními např. Özcan, Breen 2012] také poukazují na situaci, kdy ženy zvyšují svoje zapojení na trhu práce v důsledku očekávání rozvodu. I když je v současnosti participace žen na trhu práce rozsáhlá, ve srovnání s muži je jejich pracovní pozice horší a modely sladění práce a rodiny velmi rozmanité a často problematické. Pyke [1994] v tomto kontextu zdůrazňuje, že úvahy o vlivu pracovní participace na vyjednávání v rodině a stabilitu partnerství jsou neúplné, pokud nepracují s propojením placené a neplacené práce v rodině. Zároveň však dopad těchto uspořádání silně ovlivňuje institucionální kontext sociálního státu. Zaměstnanost žen může stabilizovat partnerství tam, kde sociální stát podporuje sladění práce a rodiny, a naopak destabilizovat tam, kde podpora chybí [Cooke 2006; Cooke et al. 2013].

Zvýšená participace žen na trhu práce jde ruku v ruce s jejich zvyšující se vzdělaností a společně vytváří komplexní vzorec emancipace žen ve veřejné sféře. Na její zásadní vliv upozorňují v metaanalýze Matysiak, Stryc a Vignoli [2014]. V přehledu využili studie o vztahu vzdělání a rozvodovosti a konstatují, že tato souvislost se v průběhu posledních dekad převrací tak, jak teoreticky předpokládal Goode [1993], z jehož prací Matysiak, Stryc a Vignoli vychází. Zatímco dříve byl rozvod dostupný spíše vyšším statusovým skupinám, nyní je dostupný univerzálně a kumuluje se spíše v nižších vrstvách.

Jistým překvapením při četbě rozvodové literatury je fakt, že mnohem významněji se zde promítají pohledy vycházející z ekonomického rámce [srov. Becker 1981; Oppenheimer 1997] než (oborově bližší) pohledy vycházející z obecného rámce transformace intimity a individualizace či detradicionalizace [srov. Giddens 1993; Jamieson 1998; Beck, Beck-Gernsheim 1995]. Ačkoliv je nepochybné,

⁶ Tyto úvahy jsou zvláště důležité pro interpretaci souvislostí rozvodu a zaměstnanosti žen v České republice, neboť situace zaměstnanosti žen je zde specifická.

že se tyto vlivné texty promítly do výzkumů rodiny a partnerských vztahů, v tématu rozvodovosti (paradoxně) dominuje vztahování se k veřejné sféře. Přitom právě revize giddensovské transformace intimity, s níž přichází Jamieson, naznačuje směr možné teoretické inovace, upozorňuje na konfliktní, nekompatibilní prvky v pojetí intimity u mužů a žen, nastoluje hledisko moci v intimní sféře a inspiruje k hledání příčin rozvodovosti mimo optiku směny a komplementarity, ale v rámci konstruktivistických paradigmat. Ve svém teoretickém rámování sociologická produkce týkající se rozvodu jen zřídka dokáže vytěžit rozpor mezi giddensovským optimistickým pojetím intimity, tezí čistého vztahu, jenž nestabilitu partnerství připisuje stále výhradnějším zájmu o emocionální uspokojení, a pohledu Jamieson, která v rozdílných pojetích intimity vidí stále potenciální zdroj utlačování a konfliktu.

Genderová strukturace důsledků rozvodu a rozvodovosti

Prakticky každý výzkum, jenž se dotýká důsledků rozvodu, ukazuje zásadní odlišnosti v tom, jak se s rozpadem rodiny vyrovnávají muži a jak ženy. Protože literatura věnovaná důsledkům rozvodů a rozvodovosti je velmi široká, shrneme na tomto místě stručně hlavní témata, jichž se sociologická produkce dotýká, a pozastavíme se tam, kde existuje významnější genderová strukturace důsledků, která může vést k dalším teoretickým úvahám o změnách genderových rolí.

Jedním z nejfrekventovanějších témat jsou ekonomické důsledky rozvodu, což vyplývá zejména z potřeby nastavení státních sociálních politik, tedy jisté míry aplikovanosti rozvodového výzkumu, ale také ze zmíněného faktu, že nemalá část rozvodové literatury je ovlivněna Beckerovou teorií směny [Becker 1981; Becker, Landes, Michael 1977]. Přestože moderní rodinu podporovanou systémem sociálního zabezpečení máme tendenci vnímat jako útvar již téměř výhradně založený na vzájemném emocionálním uspokojení [srov. Giddens 1993], rozvod ukazuje, že její ekonomické funkce stále nejsou zanedbatelné. Na druhé straně však je to právě historické oslabování ekonomické provázanosti a závislosti uvnitř rodiny, co činí rozvod myslitelným, možným a rozšířeným. Rozpad rodiny odkrývá sociální status jednotlivých aktérů a jeho interakce s genderovým řádem ve společnosti je velmi silná, tudíž je nerovnost v dopadech rozvodu na muže a ženy dána obecnými genderovými nerovnostmi v dané společnosti [Holden, Smock 1991].

I když jsou finanční důsledky rozvodu rozmanité co do vztažné úrovně i jejich dynamiky, relativně hůře ve všech zemích prosperují ženy a ženy s dětmi. Ekonomické důsledky změny struktury rodiny jsou zřejmé z hlediska příjmů domácností, nicméně nejednoznačný je vliv rozvodu na individuální příjmy a ekonomickou aktivitu. Longitudinální pohledy ukazují, že obecný vzorec nerovnosti je narušován faktory, jež jsou taktéž spojené s rozvodem, ale působí proti zvyšování nerovností – příjmovou situaci mužů po rozvodu zhoršuje ztrá-

ta zázemí, zatímco ženy často vyrovnávají příjmový dopad aktivizací záložních zdrojů – přesčasy, změnou zaměstnání, vedlejšími úvazky [Fučík 2013; Dudová, Hastrmanová 2007].

Ekonomické konsekvence rozvodu představují potenciál změny genderových rolí zejména v performativní perspektivě [Butler 1999], protože z tohoto hlediska jde zejména o narušení procesů, které se opakují, činností, které vyjadřují genderové rozdíly a skrze něž je gender stále znovu vytvářen. Logické je, že repertoáry těchto činností se s rozvodem významně mění. Ačkoliv zájem o důsledky zaměstnanosti žen je rozšířený, najdeme již jen užší okruh prací, které si vedle samotného faktu ekonomického poklesu všímají emancipačního potenciálu rozvodu jako prvku, jenž význam placené práce redefinuje a zasazuje do nové genderové identity. Přitom jako silně empiricky zakotvené se jeví různé pojmenovávané změny identity žen skrze změnu významu jejich participace na trhu práce či veřejné sféře obecně. Podobných mechanismů si všímají Lampard a Peggs [2007], Hetherington a Kelly [2003], v českém prostředí Dudová a Hastrmanová [2007: kap. 3.6] nebo Fučík [2013: kap. 7]. Již výše jsme viděli, že změny identity spojené se zaměstnáním vytvářejí potenciál nezávislosti a hovořili jsme o nich v pozici faktoru ovlivňujícího (nebo částečně podmiňujícího) rozvodovost. Rozvod však můžeme chápat jako proces, jenž tyto změny u některých žen teprve iniciuje, u jiných katalyzuje či prohlubuje, u dalších dovršuje. Překonání zátěžové situace je u mnoha z nich kombinováno se zvládáním rodičovské role (s jejími nezanedbatelnými emocionálními přínosy) a ve výsledku jsou to posilující impulsy, jež vedou zaprvé k výraznému rozšíření genderových repertoárů jednání [Dudová, Hastrmanová 2007], zadruhé k odklonu od partnerství, jež lze nazvat specifickým typem individualizačního habitu [Fučík 2013; srov. Tomášek 2006].

Podobné modely změn, pocházející zejména z kvalitativních výzkumů, testovali na amerických longitudinálních výběrových datech Mallory a Adler-Baeder [2011]. Ukazují, že i v situaci, kdy dochází k formování nových partnerství, je patrná vzrůstající tendence k egalitárnímu modelu, nicméně logicky nejsilnější je posun genderových rolí u žen, které zůstávají po rozvodu samy.

Přestože se genderové repertoáry jednání po rozvodu mění, upozorňují některé studie na fakt, že samotná širší možnost i svoboda volby a prolínání genderových polí nemusí ještě znamenat zaujetí mocensky rovnovážných pozic a překonání hegemonického aspektu genderové struktury. Po rozvodu se rozvíjí nové asymetrie, jež ve zkratce pramení z toho, že „muži mají přístup k penězům, ženy k dětem“ [Moore 2012: 415]. Na jednu stranu může být nerovnost v porozvodovém rozdělení majetku (které obvykle nezohledňuje rozsah a význam neplacené práce) vnímána jako známka ženské podřízenosti, na druhé straně je porozvodová péče o děti zdrojem situační moci [srov. koncept gatekeeping – Dudová, Hastrmanová 2007]. Z obou protikladných perspektiv jde o prostředky kontroly nad druhým z bývalých partnerů.

Moore dává tyto mocenské pozice do souvislosti se setrvačností genderově strukturované výměny uvnitř manželství – výměny finančního zajištění za péči.

Naopak tam, kde situace během manželství těmito tradičním rolím neodpovídala (oba partneři zaměstnaní), se vyvíjí rovnoprávnější a demokratičtější vztahy v rámci porozvodového rodičovství.

K podobným výsledkům došli Natalier a Hewitt [2014], když v Austrálii uskutečnily rozhovory s rozvedenými otci a matkami o jejich vyjednávání, jak nakládat s výživným. Jde o finanční transfer, jemuž se výzkumy příliš nevěnují, nicméně autorky ukazují, že vyjednávání okolo něj reprodukuje hegemonní uspořádání genderových rolí i ve vztahu rozvedených partnerů.

Dalším významným okruhem výzkumů je navazování nových partnerství po rozvodu. Široká škála výzkumů ukazuje, že muži po rozvodu častěji znovu vstupují do korezidenčních partnerství nebo manželství. Ženy naopak vstupují do partnerství méně často, a pokud tak učiní, tak po delší době než muži (celkově se pro tyto problémy vžil termín *gender gap in repartnering*) [Coleman, Ganong, Fine 2000; de Graaf, Kalmijn 2003; Wu, Schimmele 2005]. Podstatné změny v tomto vzorci však znamená nepřítomnost dítěte. Ivanova, Kalmijn a Uunk [2013] ukazují na datech z GGS, že v navazování nových partnerství se ženy bez dětí neliší nijak významně od mužů a teprve fakt, že většina dětí je svěřována do péče ženám, významně promlouvá do jejich následného partnerského chování. Interpretace na jednu stranu zmiňují nižší atraktivitu žen s dětmi coby potenciálních partnerek, na druhou stranu uvažují o snížené atraktivitě partnerství pro ženy a prioritě přikládané mateřskému vztahu [Lampard, Peggs 1999].

V českém kontextu se navazování partnerství vyšších pořadí věnovali Fučík [2008, 2013], Katrňák a Fučík [2009], kteří využili koncept sňatkové homogamie a zkoumali, zda v opakované volbě platí spíše snaha eliminovat riziko hledáním partnera s bližšími sociálními charakteristikami, nebo převládá vliv sňatkového trhu, jenž omezuje volbu. Ukazují se zde dvě věci: Zaprvé rozvod silně působí skrze věk – čím později aktéři znovu vstupují na sňatkový (partnerský) trh, tím menší mají šanci na homogamní volbu. Zadruhé samotný vstup do nových partnerství nelze vnímat jako univerzálně žádoucí trajektorii a je třeba počítat s faktem, že podstatná část aktérů se od partnerství zcela odvrací. Dále se tématem zabývali Kreidl a Hubatková [2012], kteří ukazují, že mladší kohorty rozvedených stále více preferují nesezdaná soužití před opakovanými sňatky.

Partnerská situace po rozvodu je klíčová pro podobu biologických reprodukčních drah žen i mužů. Bavel, Jansen a Wijckmans [2012] poukazují na zajímavý rozpor. Na agregované úrovni se zdá, že země s vyšší rozvodovostí mají vyšší úhrnnou plodnost (mohli bychom tedy uvažovat o rozvodu jako pronatalitním faktoru). Na individuální úrovni je však patrné, že lidé s rozvodovou zkušeností se v průměrném počtu dětí liší od ostatních jen velmi málo. Jejich plodnost je však rozmanitější. V českém kontextu existují tři práce, které se věnují změnám plodnosti ve vztahu k rozvodu. Filasová [2014], podobně jako Pakosta [2008b] a Fučík [2007] ukazuje, že rozvod je faktor, jenž konečnou plodnost žen i mužů podstatně ovlivňuje, a všichni tři dospívají nezávisle na sobě ke stejným výsledkům – uzavření nového sňatku plodnost rozvedených zvyšuje nad průměr populace, odklon od něj ji naopak snižuje.

Zdaleka nejfrekventovanějším tématem v rozvodové literatuře je vliv rozvodu na potomky. Do sociologie zde proniká vliv literatury z oblasti psychologie, psychoterapie, práva, sociální práce. Ačkoliv toto téma souvisí s obecnějšími koncepty sociální reprodukce, socializace, reprodukce sociálního řádu a mezigenerační mobility, multidisciplinární přesahy mají za důsledek fakt, že sociologie zatím velmi málo integruje téma rozvodu do svých teoretických konceptů, nepřichází s vlastním uchopením a diskuse je ponejvíce poplatná nejnižšímu společnému jmenovateli – ideologii nukleární rodiny. Implicitně přítomné je očekávání deprivace, patologie, rizik, jde jen o jejich míru a určení faktorů, které mohou patologii prohlubovat nebo naopak působit protektivně. Je logické, že do zkoumání rozvodovosti se prolíná také silně politizující aspekt přístupu společnosti k dětem a dětství, takže otázka, do jaké míry rozvod ovlivňuje životní šance potomků, je ústředním bodem, od něž se odvozují nejen současné legislativní rámce rozvodu, ale také sociologické úvahy o porozvodovém uspořádání domácností, složených rodinách, o rodičovské roli mužů, o ekonomické situaci rozvedených a nakonec i obecně o nerovných dopadech rozvodu na ženy. Ve všech společnostech s vysokou rozvodovostí je svěřována většina dětí do péče matek,⁷ což je samozřejmě genderově senzitivizující a nastoluje to témata zodpovědného mateřství, chybějící mužské role a důsledků matrilinéární sociální reprodukce, což vždy implicitně či explicitně vkládá do debaty genderové aspekty.

Vzdělání je zásadním mechanismem, jenž alokuje sociální aktéry do hierarchicky uspořádaných sociálních kategorií a do značné míry ovlivňuje jejich životní šance v mnoha oblastech, proto se podstatná část výzkumů (při hledání mezigeneračních důsledků rozvodu), zabývá vzdělanostní úrovní a participací na různých stupních vzdělání u potomků pocházejících z rozvedených rodin nebo domácností s jedním rodičem [Beller, Chung 1992; Jonsson, Gahler 1997; Ermisch, Francesconi 2001; Evans, Kelley, Wanner 2009; Bernardi, Radl 2014]. Všechny poukazují na negativní konsekvence, ačkoliv jejich závěry se liší v tom, jak výrazné rozdíly mezi dětmi z rozvedených a intaktních rodin nalézají a do jaké míry jsou tyto negativní efekty kauzálně spojovány s rozvodem samotným. K tomuto problému, který je širší povahy, se však ještě vrátíme. Výsledky těchto výzkumů poskytují teoretickým úvahám argument, že mechanismy sociální reprodukce pravděpodobně budou rozvodem ovlivněny, neboť statusová alokace funguje jinak než v intaktních rodinách. Pro české prostředí máme k dispozici studie Hubatkové et al. [2012] a Fučíka [2013]. Obě konzistentně hovoří o negativních efektech rozvodu, podobně jako zahraniční literatura. Hubatková et al. [2012] na základě svých výsledků navrhuji uvažovat o vlivech psychologických a sociálních faktorů spojených spíše s rozvodem než se socioekonomickou situací rozvedených rodin. Ta je sice nesporně problematická, ale nepromítá se do vzdělanostních šancí tak silně jako zmíněné faktory.

⁷ V České republice je to dlouhodobě okolo 90 %, z tohoto hlediska je podobná situace v USA.

Další rovinou mezigeneračních konsekvencí rozvodu je otázka tzv. rozvodového kruhu (*divorce cycle*). Výzkumy ukazují, že u potomků z rozvedených rodin existuje zvýšená pravděpodobnost nestability vztahů, do nichž vstupují [Amato 1996; Kiernan, Cherlin 1999; Wolfinger 2005]. Není však zcela zřejmé, zda jde o přímou nápodobu vzorců chování z rodiny původu, nebo nepřímé působení. Tytéž výzkumy totiž konstatují, že podstatným faktorem zvyšujícím nestabilitu manželství je nízký sňatkový věk a potomci z rozvedených rodin mají tendenci uzavírat manželství dříve. Zmíněné závěry pro českou společnost potvrzuje Šťastná [2005, 2007].

Teoretická propojení rozvodů a jejich korelátů

V empirické literatuře o mezigeneračních důsledcích rozvodu dominují dva teoretické modely. První model předpokládá přímé vlivy rozvodu a je znám jako tzv. *Divorce-Stress-Adaptation Perspective* [srov. Amato 2000, 2010]. Specifické dopady na potomky jsou z tohoto úhlu pohledu důsledkem charakteristických mechanismů spojených s rozvodem:

Zprv jde o změnu struktury rodiny. Nukleární rodina se transformuje do forem, jež někteří výzkumníci nazývají postnukleární. V českém kontextu zatím nenalézáme důsledně rozpracovanou a hlavně sdílenou terminologii. V principu jsou po rozvodu možná tato základní uspořádání: jednočlenná domácnost, tzv. neúplná rodina a tzv. složená rodina.⁸ Ve vztahu k sociální reprodukci postavení mužů a žen ve společnosti je vhodné uvažovat o nových strukturách rodiny nejen v rovině ne/přítomnosti aktérů, ale také z hlediska struktury rolí. Tyto dvě roviny se mohou více či méně prolínat, nicméně variabilita rozvodových důsledků v rámci stejných rodinných uspořádání je dána právě způsobem, jímž aktéři uvnitř rodiny redefinují role ve vztahu k nové situaci.

Druhou oblastí jsou změny v dostupnosti zdrojů. Čím větší jsou příjmové rozdíly, tím silnější ekonomické dopady představuje rozvod pro ženy. V individuální rovině hraje podobnou roli uspořádání genderových rolí v rodině. Čím tradičnější rozložení existuje, tím problematičtější jsou pro ženy důsledky rozvodu a možnosti prosazování ekonomických nároků. Zároveň pokud se v rodině vyskytují děti, jsou ve většině případů svěřovány do péče ženám. Souhra těchto okolností činí z rozvedených žen skupinu silně ohroženou příjmovou chudobou a statusovým pádem.

Poslední ze tří dimenzí, s nimiž operuje většina teoretických pohledů na důsledky rozvodu, je oblast, pro niž v anglofonní literatuře existuje souhrnný

⁸ Anglická terminologie používá pojem *single parent family*, čímž se vyhýbá hodnotícímu stanovisku úplnosti/neúplnosti rodiny. Český ekvivalent monoparentální rodina není pro běžnou diskusi použitelný. Složená rodina jako ekvivalent anglického *step-family* se objevuje např. v textu Bartošové a Slepíčkové [2009] a představuje nadějný termín.

termín *well-being*. Předpokladem tedy je, že za negativními důsledky rozvodu stojí zvýšená míra stresu a nepohody, která může být jednak spojena s procesem rozvodu, jednak je charakteristická pro situaci rodin s jedním rodičem, což se promítá do životních šancí potomků. Socializace ve stresovém prostředí vybavuje potomky typy jednání, jež jsou rizikové z hlediska jejich vlastních partnerství.

Naproti tomu tzv. *selekční model* konceptualizuje vztah mezi rozvodem a negativními důsledky jako falešnou korelaci (přinejmenším částečně). Podle něj lze namítnout, že všechny uvedené mechanismy mohou v rámci rozvádějících se rodin výrazně variovat nebo se mohou v různé míře vyskytovat i v rodinách intaktních. Ačkoliv složení domácností, kde se manželé či rodiče nerozvedli, odpovídá ideálu nukleární rodiny, přítomnost aktérů a naplňování rolí spojených s partnerstvím, otcovstvím či mateřstvím je velmi různá. Dostupnost a rozsah zdrojů v intaktních rodinách je natolik rozmanitá, že jejich snížení důsledkem rozvodu může znamenat jen malou část variability rodičovského zázemí, pokud bychom chtěli hovořit o východisku sociální reprodukce. Může být proto udivující, že hovoří-li empirické studie například o důsledcích rozvodu s ohledem na dosahování vzdělanostních úrovní, nedávají tyto efekty do kontextu ostatních determinant. Srovnáme-li například efekt rozvodu a vzdělanostního zázemí, zjistíme, že vzdělanostní úroveň rodičů ovlivňuje šance potomků několikanásobně silněji než rozvod.⁹

Selekční model upozorňuje na fakt, že v mnoha národních i sociálních kontextech se rozvody kumulují ve znevýhodněném prostředí a jsou to spíše charakteristiky rodiny původu než samotný proces rozvodu, co negativně ovlivňuje životní šance potomků. Propracovanější analytické přístupy, které zahrnují kontrolu širšího spektra faktorů, přinášejí výsledky, jež sice podporují například teze o negativních důsledcích absence otce, nicméně podstatně korigují rozsah těchto negativních efektů [McLanahan, Tach, Schneider 2013]. Kauzální a selekční principy není možné vnímat ve smyslu buď, a nebo, ale spíše jako dvě možná vysvětlení, jejichž proporce je stále živou výzkumnou otázkou.

Obě dominantní vysvětlení však mají dvě podstatné nedokonalosti. Jednak jsou v principu mikrostrukturální, takže nejsou s to obrátit pozornost k systémové rovině mezigeneračního vývoje – rovině proměny sociálního řádu, jednak jsou v principu navržena pro vysvětlení negativních důsledků a nebyla by příliš užitečná v situaci, kdy bychom pozorovali relativně významný nárůst rozvodovosti, jenž by však nebyl doprovázen nárůstem negativních dopadů, nebo by dokonce docházelo k jejich snižování. (Že taková situace může nastat, je pravděpodobné [srov. Bernardi, Radl 2014].)

Z tohoto hlediska je inspirativní deinstitucionalizační perspektiva, kterou můžeme odvodit z prací Cherlina [1978, 1992] či Hackstaff [1999]. Rozvod je sociální instituce svého druhu, která silně interaguje s institucí manželství, rodiny,

⁹ Vlastní výpočty na souboru EU-SILC 2005 a 2011 [Fučík 2016].

rodičovství, partnerství. Nelze však říci, že by deinstitucionalizace znamenala mizení institucí, spíše je užitečné uvažovat o rozpojování, nekonzistenci a různorodém vývoji jejich jednotlivých aspektů. V tomto smyslu můžeme hovořit o třech aspektech: (1) strukturálním, tedy o vzorcích jednání, které jsou k dispozici jako „vyzkoušené“, (2) normativním, tedy o hodnotách a významech, které se s danými typy jednání pojí, a (3) disciplinačním, tedy o formách vynucení daných typů jednání, stigmatizaci, riziku, odmítnutí. Domnívám se, že je rozumné očekávat, že instituce manželství nebude mizet a oslabovat ve všech aspektech konzistentně. Může ubývat lidí, kteří do manželství vstupují, ale nemusí ubývat lidí, kteří mu přikládají významnou hodnotu. Stejně můžeme manželství považovat za žádoucí a prospěšné, ale nemusíme odsuzovat lidi, kteří do něj nevstupují.

Zároveň lze předpokládat, že nemalá část negativních důsledků rozvodu byla v minulosti způsobována samotnou povahou sociální instituce rodiny. Nedostatek rolových vzorců, stigmatizace i legální překážky rozvodu vytvářejí zvýšené náklady sociálního jednání, které nejsou zanedbatelné. S rozšířením rozvodu však tyto tlaky mizí a stigmatizační aspekt ustupuje. Čím významnější je vazba mezi patologií a stigmatizací, tím spíše můžeme očekávat, že rozšíření rozvodovosti nepovede k násobení negativních dopadů. Zatímco podíl a význam těchto mechanismů je již otázkou pro empirické studie (jež dosud nebyly provedeny), my podrobněji prozkoumáme teoretičtější orientovanou literaturu, která se snaží důsledky rozvodu zasadit do institucionální, kulturní a genderové roviny.

Rozvod jako faktor institucionální proměny

Manželství a rodina jsou nepochybně jedním ze zásadních a určujících prostorů performance, transformace i reprodukce genderových rolí. Je tedy očekávatelné, že rozpady manželství a proměna rodiny coby sociální instituce přinese do těchto institucionalizovaných struktur změny. Walzer [2008] říká jednoduše, jestliže manželství je místem dělání genderu, pak rozvod znamená nutnost předělání genderu (*redoing gender*). Podobně jako si již 20 let před ní všimla Gerstel [1988] a jak ostatně zdůrazňovala řada kritiků strukturně funkcionálního pohledu na rodinu: stinnou stránkou manželství je reprodukce genderové hierarchie, a proto světlou stránkou rozvodu může být právě její narušování či překlenutí.

Podobně Vaughan v mikrosociologickém pohledu hovoří o rozvodu jako o nomickém zlomu. Vychází z konstruktivistické perspektivy, kterou před ní aplikovali ve vztahu k sňatku Berger a Kellner [1974] ve vlivném textu „Marriage as a Construction of Reality“. Pointou je, že v životní dráze existují události, jež mají zásadní význam pro způsob, jakým konstruujeme (či opatřujeme významem) všednodenní realitu. Partnerství a sňatek znamená sblížování a integraci symbolických univerz a Vaughan [1986] analogicky ukazuje, že také rozvodu předchází různě dlouhé období, v němž dochází k opětovné rekonstrukci, při níž se symbolické světy partnerů rozpojují a vzdalují, sociální sítě se stávají divergent-

ními, zájmy a hodnoty se přestávají překrývat. Přestože je to více než čtvrt století od chvíle, kdy její kniha vyšla, a přestože se věnuje hlavně samotnému procesu rozvodu a bodům zvratu, stále je inspirativním a nepřekonaným rámcem, který můžeme využít při sociologickém pohledu na změny identity a genderových rolí po rozvodu [srov. Hetherington, Kelly 2002]. Zároveň Vaughan upozorňuje, že proces symbolické rekonstrukce je dlouhodobý a v principu nerovný, neboť téměř vždy je v roli iniciátora jeden z partnerů, u nějž změny probíhají dlouho předtím, než si druhý něčeho všimne.

Teoreticky pojaté důsledky rozvodovosti se však zdaleka netýkají pouze množiny rozvádějících se rodin. Hackstaff naznačuje, že existence rozvodů podstatně mění významy, které společnost připisuje manželství i rodině. V knize *Marriage in a Divorce Culture* [Hackstaff 1999] staví do kontrastu kulturu sňatku (či manželství) a kulturu rozvodu (či rozvodovosti). Hackstaff hovoří o kultuře sňatku jako o „shluku přesvědčení, symbolů a praktik, rámovaných materiálními podmínkami, které posilují sňatek a zabraňují rozvodu“ [Hackstaff 1999: 1]. Je postavena na třech sdílených přesvědčeních: manželství je dáno, manželství je navždy a rozvod je poslední instance. Naproti tomu kulturu rozvodovosti charakterizuje jako shluk přesvědčení, symbolů a praktik, jež anticipují rozvod, posilují jej a působí na redefinici manželství. Tři klíčová přesvědčení, která tvoří jádro kultury rozvodu, jsou: vstoupit do sňatku je jedna z možností, manželství je podmíněné a rozvod je brána k více naplňujícímu životu.

Hackstaff identifikuje prvky vynořující se kultury rozvodovosti v kontrastujícím vyprávění dvou kohort amerických párů. Zatímco manželství uzavíraná v padesátých letech jsou charakteristická tím, že domácí pohoda a kvalita vztahu jsou téměř výhradní prací žen, manželé ze sedmdesátých let již hovoří o „etice manželské práce“ – tedy práce na vztahu, vyjadřující jeho podmíněnost a nesa-mozřejmost, práce, která se týká obou partnerů. Podle Hackstaff jsou to páry ze sedmdesátých let, které poprvé ustavují a reprodukují kulturu rozvodu. Současnost je podle autorky charakteristická tím, že kultura rozvodovosti koexistuje a interaguje s kulturou sňatku. Zároveň, podobně jako Giddensova transformace intimity, je kultura rozvodu podle Hackstaff v principu tranzitivním fenoménem.

Rozvodovost má podle Hackstaff konsekvence, jež v makrostrukturálním měřítku prohlubují kvalitu partnerských vztahů a činí pozici obou pohlaví vyrovnanější. S kulturou rozvodovosti se objevuje úzkost z rozvodu (*divorce anxiety*), která se týká obecně párů vstupujících do manželství, nikoliv jen rozvedených. Toto vědomí možnosti ztráty partnera, podmíněnosti manželství, znamená silnější závazek emocionální a vztahové práce na něm.

Teze Hackstaff jsou vyvozeny z 50 případových studií a ve snaze podrobit její inspirativní teorii empirickému testování na ni navazuje Yodanis [2005], jež svoji komparativní analýzu založila na posuzování vztahu mezi indikátory rozsahu rozvodovosti a genderové rovnosti uvnitř manželství napříč 22 zeměmi, jež se účastnily programu ISSP v roce 1994. Vycházejíc z genderových aspektů konceptu kultury rozvodu proti sobě Yodanis klade dvě protikladné hypotézy. Na jednu

stranu můžeme předpokládat, že kultura rozvodu zvyšuje rovnost (*enhanced equality hypothesis*), neboť posiluje pozici žen ve vyjednávání o podobě vztahu a rozdělení rolí. V kontrastu s kulturou sňatku, jež držela ženy v nevyhovujících partnerstvích a práh rozvodu byl vysoko v oblasti absolutní patologie (násilí, zneužívání, alkohol), čelí muži zvýšenému riziku ztráty partnerky, pokud vztah nebude naplňovat oboustranně uspokojivé prvky rovnosti pohlaví. Na druhou stranu však může kultura rozvodu posilovat pozici mužů, neboť jim umožňuje snadno vztah opustit a používat rozvod jako hrozbu, opřenou o vědomí nepoměrně závažnějších (zejména ekonomických) důsledků pro ženy (*diminished equality hypothesis*).

Výsledky podporují hypotézu zvýšené rovnosti. Yodanis ukazuje, že silná kultura rozvodovosti (indikovaná skrze sadu postojových otázek a agregované míry rozvodovosti) je spojena s vyšší mírou rovnosti v rozdělení domácích prací. Zároveň upozorňuje, že analýza není schopna rozlišit kauzální pořadí – jednoduše oba jevy jsou propojeny. Podstatné podle autorky je, že právě makrostrukturní rovina kultury rozvodovosti se ukazuje být podstatným činitelem, jenž s výrazným přesahem ovlivňuje přístupy k manželství i u těch párů, jichž se rozvod osobně netýká. Podněcuje tak debatu o možných pozitivních důsledcích rozvodovosti, která se však od roku, kdy byla její práce publikována, příliš neposunula.

Závěrem

Rozvod je fenomén, jehož prolínání s tématem genderu je široké a teoreticky plodné. Na jednu stranu je rozvod nepochybně součástí změn ve společenském postavení obou pohlaví i změn v genderových rolích v intimní sféře a rozložení moci v rodině. Na druhou stranu rozvod ve svých důsledcích odkrývá nerovnosti, jež existují, a zároveň je významným prvkem, jenž zasahuje do jejich budoucí podoby. V tomto textu se zaměřuji na výzkumnou a teoretickou literaturu, v níž můžeme prolínání genderu a rozvodu nalézat. Konvenční pohled představují práce, u nichž gender neznamená vlastně nic víc než pohlaví. Přesto i přehled této literatury poskytuje užitečné podklady, jestliže chceme uvažovat o tom, jak jsou příčiny a dopady rozvodu genderově strukturovány a jaký potenciál pro změnu rolí a institucí znamenají. V tomto směru jsou inspirující zejména texty věnované genderovým rozdílům v uzavírání nových partnerství vyššího pořadí, neboť otevírají prostor k teoretičtější úvahám o rozvodem posíleném odklonu od institucionalizovaných forem partnerství a rodiny. Další teoretické inspirace, které můžeme odvodit od empirických výzkumů, se týkají souvislostí heterogamie a rozvodu. Změny v proporcích, vnímání a nestabilitě partnerství s netradičním uspořádáním genderových rolí a různými formami symbolické převahy žen poukazují nejen na měnící se schopnost aktérů vyrovnat se s novými uspořádáními, ale i snižující se tlak okolí.

Jádro mého zájmu však leží tam, kde výzkumy rozvodů a rozvodovosti explicitně aspirují na teoretičtější výpovědi o vztahu s genderovým řádem společ-

nosti, texty, jež se věnují institucionální, kulturní či strukturální rovině vzájemných souvislostí mezi rozpady manželství a podobou genderových rolí, jež muži a ženy v naší společnosti mají k dispozici. Co mohou tyto výzkumy nabídnout teoreticky orientované sociologii rodiny? Především konceptualizují důsledky rozvodu, které se týkají i těch, kteří se nerozvádějí. Trh práce, vzdělávací systém i vyjednávání o rolích v intimní sféře jsou ovlivněny fenoménem rozvodovosti a úvahy o nestabilitě vztahů se vkrádají do velmi různorodých životních strategií a rozhodnutí napříč různými skupinami aktérů. V obecné rovině lze říci, že v uzavřeném kruhu jsou propojeny dva zásadní trendy: podmíněnost vztahů a rovnoprávnost aktérů, kteří do nich vstupují. Rozvod je z tohoto pohledu zajímavý proto, že nabízí pohled na jiné formy emancipace než vstup skupin aktérů na určitá pole (spojená obvykle s veřejnou sférou).

Zároveň přehled teoretické části „rozvodové produkce“ naznačuje, že v sociologii převládá konceptuální uchopení vztahu rozvodu a genderových rolí, jež čerpá z ekonomické teorie směny a komplementarity v manželství. Vztah k trhu práce je tematizován výrazně častěji než teoreticky pojaté změny ve sféře intimity a partnerství, jež s rozvodovostí bezprostředněji souvisí. Domnívám se, že v této oblasti se otevírá pole pro sociologickou práci empirickou i teoretickou, jejíž přínos spočívá v hledání odpovědi na otázku, jaké konkrétní prvky genderového řádu jsou rozvodem modifikovány ve specifickém prostředí České republiky. Právě proto, že zaměstnanost žen v českém kontextu už několik desítek let neznamena žádnou dynamickou proměnu, nejsou pro nás konceptuální rámce dominující v zahraniční literatuře tolik přitažlivé. Naopak, změny ve sféře intimity jsou pro české zkoumání rozvodu inspiračním zdrojem, jehož vytěžení může znamenat rozsáhlý přínos. Oproti obvyklým úvahám o emancipaci skrze vyrovnávání přístupu aktérů k veřejné sféře, případně o jejich prolínání, nám fenomén rozvodu a nestability vztahů nabízí model emancipace skrze podmíněnost vyjednávání o rolích v intimní sféře.

PETR FUČÍK se zabývá tématy sociologie rodiny na půdě brněnského Ústavu populačních studií. Je spoluautorem několika knih věnovaných rozvodovosti, porodnosti nebo stratifikaci, podílí se na rozsáhlém šetření *Dynamika změny v české společnosti*. V poslední době jeho zájmy směřují k teoretičtějšímu uchopení výzkumných témat z oblasti nestability partnerství či životních drah.

Literatura

- Amato, P. R. 1996. „Explaining the Intergenerational Transmission of Divorce.“ *Journal of Marriage and Family* 58 (3): 628–640, <http://dx.doi.org/10.2307/353723>.
 Amato, P. R. 2000. „The Consequences of Divorce for Adults and Children.“ *Journal of Marriage and Family* 62 (6): 1269–1287, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2000.01269.x>.

- Amato, P. R. 2010. „Research on Divorce: Continuing Developments and New Trends.“ *Journal of Marriage and Family* 72 (3): 650–666, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2010.00723.x>.
- Amato, P. R., D. Previti. 2003. „People’s Reasons for Divorcing: Gender, Social Class, the Life Course, and Adjustment.“ *Journal of Family Issues* 24 (5): 602–626, <http://dx.doi.org/10.1177/0192513X03024005002>.
- Amato, P. R., S. J. Rogers. 1997. „A Longitudinal Study of Marital Problems and Subsequent Divorce.“ *Journal of Marriage and Family* 59 (3): 612–624, <http://dx.doi.org/10.2307/353949>.
- Bartošová, M., L. Slepíčková. 2009. „Složené rodiny a perspektiva dětských aktérů Nové tematické a metodologické přístupy ve výzkumu rodin po rozvodu.“ *Sociální studia* 12 (4): 73–90.
- Bavel, J. V., M. Jansen, B. Wijckmans. 2012. „Has Divorce Become a Pro-Natal Force in Europe at the Turn of the 21st Century?“ *Population Research and Policy Review* 31 (5): 751–775, <http://dx.doi.org/10.1007/s11113-012-9237-6>.
- Becker, G. S. 1981. *A Treatise on the Family*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Becker, G. S., E. M. Landes, R. T. Michael. 1977. „An Economic Analysis of Marital Instability.“ *Journal of Political Economy* 85 (6): 1141–1188, <http://dx.doi.org/10.1086/260631>.
- Beck, U., E. Beck-Gernsheim. 1995. *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
- Beller, A. H., S. S. Chung. 1992. „Family Structure and Educational Attainment of Children: Effects of Remarriage.“ *Journal of Population Economics* 5 (1): 39–59, <http://dx.doi.org/10.1007/BF00160328>.
- Berger, P., H. Kellner. 1979. „Marriage and the Construction of Reality: An Exercise in the Microsociology of Knowledge.“ Pp. 308–322 in H. Robboy, S. L. Greenblatt, C. Candace. *Social Interaction*. New York: St. Martin’s Press.
- Bernardi, F. Radl, J. 2014. „The Long-term Consequences of Parental Divorce for Children’s Educational Attainment.“ *Demographic Research* 30 (61): 1653–1680, <http://dx.doi.org/10.4054/DemRes.2014.30.61>.
- Bradbury, T. N., F. D. Finchman, S. R. H. Beach. 2000. „Research on the Nature and Determinants of Marital Satisfaction: A Decade in Review.“ *Journal of Marriage and Family* 62 (4): 964–980, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2000.00964.x>.
- Butler, J. 1999. „Performativity’s Social Magic.“ Pp. 113–126 in R. Shusterman (ed.). *Bourdieu: A Critical Reader. Critical Readers*. Oxford & Malden, Mass.: Blackwell.
- Coleman, M., L. Ganong, M. Fine. 2000. „Reinvestigating Remarriage: Another Decade of Progress.“ *Journal of Marriage and Family* 62 (4): 1288–1307, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2000.01288.x>.
- Cooke, L. P. 2006. „‘Doing’ Gender in Context: Household Bargaining and Risk of Divorce in Germany and the United States.“ *American Journal of Sociology* 112 (2): 442–472, <http://dx.doi.org/10.1086/506417>.
- Cooke, L. P. et al. 2013. „Labor and Love: Wives’ Employment and Divorce Risk in Its Socio-Political Context.“ *Social Politics* 20 (4): 482–509, <http://dx.doi.org/10.1093/sp/jxt016>.
- Coontz, S. 2005. *Marriage, a History: How Love Conquered Marriage*. New York: Viking Press.
- Davis, S. N., T. N. Greenstein. 2004. „Interactive Effects of Gender Ideology and Age at First Marriage on Women’s Marital Disruption.“ *Journal of Family Issues* 25 (5): 658–682, <http://dx.doi.org/10.1177/0192513X03257795>.
- de Graaf, P. M., M. Kalmijn. 2003. „Alternative Routes in the Remarriage Market: Competing-risk Analyses of Union Formation after Divorce.“ *Social Forces* 81 (4): 1459–1498, <http://dx.doi.org/10.1353/sof.2003.0052>.

- de Graaf, P. M., M. Kalmijn. 2006. „Divorce Motives in a Period of Rising Divorce: Evidence from a Dutch Life-history Survey.“ *Journal of Family Issues* 27 (4): 483–505, <http://dx.doi.org/10.1177/0192513X05283982>.
- Dudová, R., Š. Hastrmanová. 2007. *Otcové, matky a porozvodová péče o děti*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Ermisch, J. F., M. Francesconi. 2001. „Family Structure and Children's Achievements.“ *Journal of Population Economics* 14 (2): 249–270, <http://dx.doi.org/10.1007/s001480000028>.
- Esteve, A., J. García-Román, I. Permanyer. 2012. „The Gender-Gap Reversal in Education and Its Effect on Union Formation: The End of Hypergamy?“ *Population and Development Review* 38 (3): 535–546, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1728-4457.2012.00515.x>.
- Evans, M. D. R., J. Kelley, R. A. Wanner. 2009. „Consequences of Divorce for Childhood Education: Australia, Canada, and the USA, 1940–1990.“ *Comparative Sociology* 8: 105–146, <http://dx.doi.org/10.1163/156913308X375568>.
- Filasová, A. 2014. „Vliv rozpadu manželských svazků na plodnost v České republice.“ *Demografie* 56 (2): 107–138.
- Frimmel, W., M. Halla, R. Winter-Ebmer. 2009. „Assortative Mating and Divorce: Evidence from Austrian Register Data.“ *IZA Discussion Paper No. 4446*.
- Fučík, P. 2007. „Porody po rozvodu.“ Pp 171–184 in O. Hofírek, P. Mareš (eds.). *Sociální reprodukce a integrace: ideály a meze*. Brno: Masarykova univerzita.
- Fučík, P. 2008. „Rozvod a změny sňatkových reprodukčních strategií.“ *Data a výzkum* 2 (2): 91–107.
- Fučík, P. 2013. *Rozvod a změny reprodukčních strategií*. Brno: Masarykova univerzita.
- Fučík, P. 2016. „Where Are the Effects of Family Structure? The Educational Level, Current Partnership and Income Level of the Czech Adult Population Socialised in Single-Parent Families.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 52 (3): 375–402, <http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2016.52.3.263>.
- Gerstel, N. 1988. „Divorce, Gender, and Social Integration.“ *Gender and Society* 2 (3): 343–367, <http://dx.doi.org/10.1177/089124388002003007>.
- Giddens, A. 1993. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Goode, W. J. 1993. *World Changes in Divorce Patterns*. New Haven: Yale University Press.
- Hackstaff, K. B. 1999. *Marriage in a Culture of Divorce*. Philadelphia: Temple University Press.
- Härkönen, J. 2013. „Divorce: Trends, Patterns, Causes, Consequences.“ *Working Paper* 2013: (3): Stockholm University Linnaeus Center on Social Policy and Family Dynamics in Europe, SpaDE.
- Heaton, T. B. 1991. „Time-Related Determinants of Marital Dissolution.“ *Journal of Marriage and Family* 53 (2): 285–295, <http://dx.doi.org/10.2307/352899>.
- Hesse-Biber, S. N., M. L. Yaiser. 2004. *Feminist Perspectives on Social Research*. New York: Oxford University Press.
- Hetherington, E. M., J. Kelly. 2003. *For Better or for Worse. Divorce Reconsidered*. New York: Norton.
- Hewitt, B. 2009. „Which Spouse Initiates Marital Separation when There are Children Involved?“ *Journal of Marriage and Family* 71 (2): 362–372, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2009.00603.x>.
- Holden, K. C., P. J. Smock. 1991. „The Economic Costs of Marital Dissolution: Why Do Women Bear a Disproportionate Cost?“ *Annual Review of Sociology* 17: 51–78, <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.so.17.080191.000411>.

- Hubatková, B., M. Kreidl, M. Štípková, L. Rabušic. 2012. „Vliv rozvodu na vzdělanostní šance dětí.“ Pp. 178–193 in J. Hasmanová Marhánková, M. Kreidl. (eds.). *Proměny partnerství. Životní dráhy a partnerství v české společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Cherlin, A. 1978. „Remarriage as an Incomplete Institution.“ *American Journal of Sociology* 84 (3): 634–650, <http://dx.doi.org/10.1086/226830>.
- Cherlin, A. 1992. *Marriage, Divorce, Remarriage*. London: Harvard University Press.
- Cherlin, A. J. 2009. „The Origins of the Ambivalent Acceptance of Divorce.“ *Journal of Marriage and Family* 71 (2): 226–229, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2009.00593.x>.
- Ivanova, K., M. Kalmijn, W. Uunk. 2013. „The Effect of Children on Men's and Women's Chances of Re-partnering in a European Context.“ *European Journal of Population* 29 (4): 414–444, <http://dx.doi.org/10.1007/s10680-013-9294-5>.
- Jamieson, L. 1998. *Intimacy: Personal Relationships in Modern Societies*. Cambridge: Polity press.
- Janssen, J. P. G. 2001. *Do Opposites Attract Divorce? Dimensions of Mixed Marriage and the Risk of Divorce in the Netherlands*. Nijmegen: Katholieke universiteit.
- Jonsson, J. O., M. Gahler. 1997. „Family Dissolution, Family Reconstitution, and Children's Educational Careers: recent Evidence for Sweden.“ *Demography* 34 (2): 227–293, <http://dx.doi.org/10.2307/2061705>.
- Kalmijn, M., A. Poortman, A. 2006. „His or Her Divorce? The Gendered Nature of Divorce and Its Determinants.“ *European Sociological Review* 22 (2): 201–214, <http://dx.doi.org/10.1093/esr/jci052>.
- Kalmijn, M., P. M. de Graaf, J. P. G. Janssen. 2005. „Intermarriage and the Risk of Divorce in the Netherlands: The Effects of Differences in Religion and in Nationality, 1974–94.“ *Population Studies* 59 (1): 71–85, <http://dx.doi.org/10.1080/0032472052000332719>.
- Kalmijn, M., P. M. de Graaf, A. Poortman. 2004. „Interactions between Cultural and Economic Determinants of Divorce in the Netherlands.“ *Journal of Marriage and Family* 66 (1): 75–89, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2004.00006.x>.
- Kalmijn, M. 2007. „Explaining Cross-national Differences in Marriage, Cohabitation, and Divorce in Europe, 1990–2000.“ *Population Studies* 61 (3): 243–263, <http://dx.doi.org/10.1080/00324720701571806>.
- Katrnák, T. 2008. *Spříznění volbou? Homogamie a heterogamie manželských párů v České republice*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Katrnák, T. P. Fučík. 2009. „Preference výběru partnera: Liší se rozvedení a svobodní ve sňatkových a partnerských preferencích?“ *Sociológia* 41 (5): 437–455.
- Kaufman, G. 2000. „Do Gender Role Attitudes Matter? Family Formation and Dissolution among Traditional and Egalitarian Men and Women.“ *Journal of Family Issues* 21 (1): 128–144, <http://dx.doi.org/10.1177/019251300021001006>.
- Kiernan, K. E., A. J. Cherlin. 1999. „Parental Divorce and Partnership Dissolution in Adulthood: Evidence from a British Cohort Study.“ *Population Studies* 53 (1): 39–48, <http://dx.doi.org/10.1080/00324720308068>.
- Kreidl, M., B. Hubatková. 2012. „Partnerské dráhy po rozvodu.“ Pp. 146–177 in J. Hasmanová Marhánková, M. Kreidl. (eds.). *Proměny partnerství. Životní dráhy a partnerství v české společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Lampard, R., K. Peggs. 1999. „Repartnering: The Relevance of Parenthood and Gender to Cohabitation and Remarriage among the Formerly Married.“ *The British Journal of Sociology* 50 (3): 443–465, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-4446.1999.00443.x>.
- Lampard, R., K. Peggs. 2007. *Identity and Repartnering after Separation*. Hampshire: Palgrave Macmillan, <http://dx.doi.org/10.1057/9780230593428>.
- Lehrer, E. L. 2008. „Age at Marriage and Marital Instability: Revisiting the Becker-

- Landes-Michael hypothesis." *Journal of Population Economics* 21 (2): 463–484, <http://dx.doi.org/10.1007/s00148-006-0092-9>.
- Lucier-Greer, M., F. Adler-Baeder. 2011. „An Examination of Gender Role Attitude Change Patterns Among Continuously Married, Divorced, and Remarried Individuals.“ *Journal of Divorce & Remarriage* 52 (4): 225–243, <http://dx.doi.org/10.1080/10502556.2011.556977>.
- Martin, S. P., S. Parshar. 2006. „Women’s Changing Attitudes Toward Divorce, 1974–2002: Evidence for an Educational Crossover.“ *Journal of Marriage and Family* 68 (1): 29–40, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2006.00231.x>.
- McLanahan, S., L. Tach, D. Schneider. 2013. „The Causal Effects of Father Absence.“ *Annual Review of Sociology* 39 (1): 399–427, <http://dx.doi.org/10.1146/annurev-soc-071312-145704>.
- Matysiak, A., M. Stryc, D. Vignoli. 2014. „The Educational Gradient in Marital Disruption: A Meta-analysis of European Research Findings.“ *Population Studies* 68 (3): 197–215, <http://dx.doi.org/10.1080/00324728.2013.856459>.
- Moore, E. 2012. „Renegotiating Roles Postdivorce: A Decisive Break from Tradition?“ *Journal of Divorce & Remarriage* 53: 402–419, <http://dx.doi.org/10.1080/10502556.2012.682892>.
- Natalier, K., B. Hewitt. 2014. „Separated Parents Reproducing and Undoing Gender Through Defining Legitimate Uses of Child Support.“ *Gender and Society* 28 (6): 904–925, <http://dx.doi.org/10.1177/0891243214546933>.
- Oppenheimer, V. K. 1997. „Women’s Employment and the Gain to Marriage: The Specialization and Trading Model.“ *Annual Review of Sociology* 23: 431–453, <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.23.1.431>.
- Özcan, B., R. Breen. 2012. „Marital Instability and Female Labor Supply.“ *Annual Review of Sociology* 38: 463–481, <http://dx.doi.org/10.1146/annurev-soc-071811-145457>.
- Pakosta, P. 2008a. „Rozvodovost a vzdělání obou manželů.“ *Demografie: Revue pro výzkum populačního vývoje* 50 (1): 64–70.
- Pakosta, P. 2008b. „Jedináček a rozvod – vliv rozvodu na reprodukční dráhu ženy.“ *Sociální studia* 11 (2): 55–68.
- Pakosta, P. 2012. „Vliv věkové a vzdělanostní homogenie a sňatkového věku na stabilitu prvního manželství.“ *Data a výzkum – SDA Info* 6 (1): 51–75.
- Pyke, K. D. 1994. „Women’s Employment as a Gift or Burden?: Marital Power across Marriage, Divorce, and Remarriage.“ *Gender and Society* 8 (1): 73–91, <http://dx.doi.org/10.1177/089124394008001005>.
- Schwartz, Ch. R., H. Han. 2014. „The Reversal of the Gender Gap in Education and Trends in Marital Dissolution.“ *American Sociological Review* 79 (4): 605–629, <http://dx.doi.org/10.1177/0003122414539682>.
- Šťastná, A. 2005. „Mezigenerační přenos rozvodového chování na příkladu České republiky a v mezinárodním srovnání.“ *Demografie* 47 (1): 21–31.
- Šťastná, A. 2007. „The Intergenerational Transmission of Divorce Behaviour – the Example of the Czech Republic and an International Comparison.“ *Czech Demography* 1 (1): 46–57.
- Teachman, J. 2002. „Stability across Cohorts in Divorce Risk Factors.“ *Demography* 39 (2): 331–352, <http://dx.doi.org/10.1353/dem.2002.0019>.
- Tian, Y. 1996. „Divorce, Gender Role, and Higher Education Expansion.“ *Higher Education* 32 (1): 1–22, <http://dx.doi.org/10.1007/BF00139215>.
- Tomášek, M. 2006. „K genderovým zdrojům individualizačního habitu.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 7 (1): 11–15.
- Trost, J. 1979. *Unmarried Cohabitation*. Västerås: International Library.
- Tzeng, M.-S. 1992. „The Effects of Socioeconomic Heterogamy and Changes on Marital

- Dissolution for First Marriages." *Journal of Marriage and Family* 54 (3): 609–619, <http://dx.doi.org/10.2307/353246>.
- Urdansky, M. L. 2009a. „A Weak Embrace: Popular and Scholarly Depictions of Single-Parent Families, 1900–1998." *Journal of Marriage and Family* 71 (2): 209–225, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2009.00592.x>.
- Urdansky, M. L. 2009b. „Ambivalent Acceptance of Single-Parent Families: A Response to Comments." *Journal of Marriage and Family* 71 (2): 240–246, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2009.00596.x>.
- Vaughan, D. 1986. *Uncoupling*. New York: Oxford University Press.
- Vohlídalová, M. 2010. „Kdo podává žádost o rozvod a jaké jsou příčiny rozpadu partnerských vztahů?" *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 11 (2): 48–56.
- Walzer, S. 2008. „Redoing Gender through Divorce." *Journal of Social and Personal Relationships* 25 (1): 5–21, <http://dx.doi.org/10.1177/0265407507086803>.
- Wolfinger, N. H. 2005. *Understanding the Divorce Cycle. Children of Divorce in Their Own Marriages*. New York: Cambridge University Press, <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511499616>.
- Wu, Z., C. M. Schimmele. 2005. „Repartnering after First Union Disruption." *Journal of Marriage and Family* 67 (1): 27–36, <http://dx.doi.org/10.1111/j.0022-2445.2005.00003.x>.
- Yodanis, C. 2005. „Divorce Culture and Marital Gender Equality: A Cross-National Study." *Gender and Society* 19 (5): 644–659, <http://dx.doi.org/10.1177/0891243205278166>.